

Μετανάστευση στην Ελλάδα, Εκμετάλλευση της Εργασίας και το ερώτημα της τάξης.

Γιώργος Κεσίσογλου – Περιοδικό Ουτοπία, Αφιέρωμα στη Μελέτη της Εργατικής Τάξης, τ.105, 2013

1. Εισαγωγή: Η σειρά επεισοδίων στις εκμεταλλεύσεις φράουλας ως παράδειγμα για το “μεταναστευτικό καθεστώς στην Ελλάδα”

Η Ελλάδα, τα τελευταία 25 περίπου χρόνια, μετά το 1990 κατέστη πρώτος σταθμός, βασικός προορισμός και αποδέκτης μεταναστών και μεταναστριών. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της νέας μεταναστευτικής κίνησης προέρχεται από την Ανατολική Ευρώπη, την Ασία και την Αφρική. Όμως, για τη μετανάστευση στην Ελλάδα έχουν γραφτεί πια τόσα πολλά, που ένα νέο άρθρο αφενός από κάπου πρέπει να πιάσει το νήμα, αφετέρου, κάπως θα τοποθετηθεί, στη γενεαλογία της γνώσης για το θέμα. Το πρόσφατο περιστατικό ένοπλης βίας κατά μεταναστών εργατών γης στη Μανωλάδα της Ηλείας – τελευταίο σε μια σειρά τέτοιων περιστατικών – έδωσε το έναυσμα για τη συγγραφή αυτής της επισκόπησης της μεταναστευτικής εργασίας, προσφέροντας την καλύτερη μεταφορά για το καθεστώς 'εσωτερικού κοινωνικού apartheid' (Balibar, 2003, αναφέρεται στο Μαρβάκης, 2004) που έχει υλοποιηθεί για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς στην Ελλάδα. Η εντατική καλλιέργεια της φράουλας σε μεγάλες γεωργικές εκμεταλλεύσεις με θερμοκήπια στη Μανωλάδα, όπως εύστοχα δείχνει η Καρυώτη (2012), είναι παραδειγματική της τάσης προς Ειδικές Οικονομικές Ζώνες του Ελληνικού καπιταλισμού στην εποχή της κρίσης, τόσο υποδειγματική που ο πρώην Πρωθυπουργός Γ.Α. Παπανδρέου είχε παινέσει ως υπόδειγμα καινοτομίας εξαγωγικής επιχείρησης τις εκμεταλλεύσεις αυτές. Οι τραυματισμοί στη Μανωλάδα των μεταναστών αγροεργατών στη συγκομιδή της φράουλας από τους επιστάτες μιας μεγάλης γεωργικής επιχείρησης, όπου εργάζονταν με πολύ χαμηλό ημερομίσθιο, χωρίς ένσημα, ενώ τους οφείλονταν ημερομίσθια πολλών ημερών “λόγω κρίσης”, είναι ενδεικτικοί και του μεταναστευτικού καθεστώτος και του εργασιακού καθεστώτος στην Ελλάδα. Οι μετανάστες σε αυτές τις εκμεταλλεύσεις ζουν σε ένα εσωτερικό κοινωνικό apartheid (Balibar, 2003), διαχωρισμένοι σε ειδικές εγκαταστάσεις από την υπόλοιπη τοπική κοινωνία, αμειβόμενοι με χαμηλότερα ημερομίσθια, χωρίς άδειες παραμονής και ένσημα, προσομοιάζοντας πάλι τις συνθήκες ζωής των δουλοπαροίκων που περιέγραφαν οι κλασικοί του Μαρξισμού.

Η Μανωλάδα, ως περιοχή Ειδικής Οικονομικής Ζώνης, είναι το παράδειγμα όπου εδώ και χρόνια η εργασία ανειδίκευτων, παράνομων μεταναστών σε καινοτόμες, εξαγωγικές επιχειρήσεις συγκομιδής “κόκκινου χρυσού”, αποτελεί την “πρώτη ύλη” εφαρμογής αλλαγών που αγγίζουν το σύνολο της κοινωνίας με αιχμή τους μισθωτούς σε εξαρτημένη εργασία (Μαρβάκης, 2004).

Καρυώτη, 2012). Οι μετανάστ(ρι)ες ως εργά(ρι)ες από την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκαν ως “συλλογικά πειραματόζωα” τόσο για την επιβολή νέων μορφών και συνθηκών διαβίωσης και εργασίας, όσο και για τη μέτρηση της κοινωνικής αντίστασης (Μαρβάκης, 2004). Το μετέωρο καθεστώς διαβίωσης σε ημιπαρανομία και οι ευέλικτες, επισφαλείς σχέσεις ως καθεστώς εργασίας δοκιμάστηκαν – και επιβλήθηκαν, και με τη βία - στους μετανάστες από το κεφάλαιο πολύ πριν από την επέκτασή τους στην σημερινή εποχή κρίσης. Ο Παύλου (2004: 50) γράφει σχετικά: “με την ιστορική ανάδυση της μεταναστευτικής κίνησης, η συστηματική χρησιμοποίηση εκ μέρους του καπιταλισμού ενός μηχανισμού διαφορικής αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης συμβάλλει στην επίταση της αβεβαιότητας και της ανασφάλειας, τόσο για το εθνικό σώμα – είτε ως μύθο είτε ως πλέγμα κοινωνικών σχέσεων και συσχετισμό εξουσίας – όσο και για την έκβαση του ιστορικού στοιχήματος της αναδιαπραγμάτευσης των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων”.

2. Το μεταναστευτικό καθεστώς, το εργασιακό καθεστώς, και το ζήτημα της τάξης για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς:

Για τη Νότια Ευρώπη (δηλαδή τις χώρες της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Ισπανίας και Πορτογαλίας της Κύπρου και της Μάλτας) η αλλαγή από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών, που σηματοδότησε την έναρξη της “νέας μετανάστευσης”, άρχισε τη δεκαετία του '90 (Anthias & Lazaridis, 2000). Οι ίδιες συγγραφείς δίνουν επιγραμματικά τους κύριους λόγους που οδηγούν τους ανθρώπους να μεταναστεύουν: οι εθνοτικές εντάσεις, τα χαμηλά επίπεδα διαβίωσης, η φτώχεια και η ανεργία, η οικονομική αναδιάρθρωση, η πολιτική καταπίεση και τα οικολογικά προβλήματα είναι μερικά αίτια (Anthias & Lazaridis, 2000: 3). Η πτώση των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης και οι γεωπολιτικές και οικονομικές αλλαγές που έφεραν οι πόλεμοι στο Αφγανιστάν και το Ιράκ, άνοιξαν καινούριες ανάγκες και δυνατότητες για μετανάστευση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση μετά τη δεκαετία του 1980.

Η μετανάστευση ορίζεται από την Πετράκου (2001: 32) ως μορφή κοινωνικών σχέσεων και ως διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι η μετανάστευση δεν αποτελεί ένα ανεξάρτητο φαινόμενο που επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες ή αιτίες και έχει κάποιες συνέπειες, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, αλλά ότι ενυπάρχει και αναδύεται από την ιστορική κοινωνική οργάνωση στο σύνολό της. Η μετανάστευση εκφράζει την ιστορική κοινωνική οργάνωση στο σύνολό της, συμβάλλει στην αναπαραγωγή της αλλά και αντιστέκεται σε αυτή. Στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες, η μετανάστευση είναι μία μορφή κοινωνικής σχέσης που διαμεσολαβείται από την αγορά, το κράτος, το έθνος, το φύλο τα οποία καθορίζουν τη συγκρότηση των κοινωνικών κατηγοριών και ομάδων και το τρόπο επαφής και επικοινωνίας μεταξύ τους. Ο Μαρβάκης (2004:

94) οικειοποιείται την έννοια του “καθεστώτος” (regime) για να προσδιορίσει αυτή την αλληλεπίδραση, αφού: “επιτρέπει το συνυπολογισμό μιας πλειάδας από δρώντα υποκείμενα (με σαφώς διαφορετική ισχύ), οι πράξεις/δράσεις των υποκειμένων αυτών αλληλοαναφέρονται μεταξύ τους, αλλά χωρίς να (υπο)νοείται με τον τρόπο αυτό ότι τα υποκείμενα και οι πράξεις/δράσεις τους είναι διατεταγμένα σε/με μια κεντρική (συστημική) λογική”. Για την έννοια αυτή, ο Walther (2006: 124) σημειώνει: “η έννοια των καθεστώτων συσχετίζεται με υπάρχοντα θεσμικά πλαίσια τα οποία έχουν μια ιστορία που δομείται όχι μόνο από συγκρούσεις και τα συμφέροντα συγκεκριμένων κοινωνικών δρώντων, αλλά επίσης από τα σύνολα αξιών και ερμηνειών που συνεχώς αναπαράγουν. Οι θεσμοί και οι έννοιες συνεχώς συγχωνεύονται σε αυτό που γίνεται αντιληπτό ως το 'κανονικό' σε ένα ορισμένο πλαίσιο, κάτι που επίσης περιλαμβάνει μια 'κανονική' σχέση ανάμεσα στα ατομικά δικαιώματα και τις συλλογικές απαιτήσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, τα πολιτισμικά και κοινωνικά μοτίβα επηρεάζουν επίσης τους βιογραφικούς προσανατολισμούς των ατόμων”. Η έννοια του μεταναστευτικού καθεστώτος αναφέρεται σε όλες εκείνες τις διεθνείς και εθνικές, τις θεσμικές και άτυπες ενέργειες και μη-ενέργειες, τις πολιτικές και μη-πολιτικές, διαφόρων υποκειμένων με διαφορετική κοινωνικο-πολιτική ισχύ, οι οποίες επιδρούν πάνω στις συνθήκες διαβίωσης των μεταναστ(ρι)ών σε ένα συγκεκριμένο γεωπολιτικό χώρο (Μαρβάκης, 2004: 96). Οι πολιτικές και πρακτικές επιλογές που συγκροτούν το υφιστάμενο, εν συνεχή διαμορφώσει καθεστώς μετανάστευσης, παράγουν ή κατοχυρώνουν ένα σύστημα προσωρινότητας, ανασφάλειας, καθώς και παρανομίας. Καθώς γράφει ο Baldwin-Edwards (2004: 7) “η παράνομη είσοδος μεταναστών αποτελεί το πρότυπο σχήμα ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας”. “Στους μετανάστες [στην Ελλάδα] συνεχίζεται να επιβάλλεται η εγκαρτέρηση και η επίμονη διαβίωση τους ως μετέωρες υπάρξεις, κάτω από ένα καθεστώς μόνιμης έκτακτης ανάγκης, που μόνο με άκρως ευφημιστική, αν όχι κυνική διάθεση, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε διαδικασίες ένταξης” (Μαρβάκης, 2004: 91). Ο Cohen (1994) γράφει ότι στη νέα Ευρώπη προκύπτει από τα μεταναστευτικά ρεύματα μια νέα μη-προνομιούχα τάξη από “είλωτες” - σαν αυτούς της Μανωλάδας - και επιτείνει ο Borkert και οι συνεργάτες του (2006) σημειώνοντας ότι η εργασία των μεταναστών, ειδικευμένη ή ανειδίκευτη, είναι ουσιώδης πλέον για την ευελιξία, την ανταγωνιστικότητα και το δυναμισμό μιας πλειάδας οικονομικών τομέων. Ποιο είναι όμως το εργασιακό καθεστώς (labour regime) της Ελλάδας και της Νότιας Ευρώπης;

Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης, μεταξύ των οποίων βέβαια και η Ελλάδα, έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά ως προς τις αγορές εργασίας τους (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001: 87). Καταρχάς, έχουν υψηλά ποσοστά ανεργίαςⁱ, ιδιαίτερα ανάμεσα στη νεολαία και τις γυναίκες που συνοδεύονται από χαμηλά ποσοστά απασχόλησης και διαδεδομένη παραοικονομίαⁱⁱ (στην Ελλάδα αγγίζει το 45%). Η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη και διακρίνει μεταξύ μιας κατηγορίας «εντός», ειδικευμένης εργασίας σε θέσεις ανώτερου προσωπικού, με σταθερότητα

απασχόλησης, υψηλή αμοιβή και δυνατότητα ανέλιξης (προνομίων, προστασίας, εκπαίδευσης...) και μιας κατηγορίας «εκτός», με ανειδίκευτη εργασία σε θέσεις κατώτερου κύρους, χαμηλές αμοιβές και έλλειψη δυνατότητας ανέλιξης. Η ιδιότυπη ευελιξία στην εργασία και η αύξηση της επισφαλούς απασχόλησης που χαρακτηρίζει τη δεύτερη κατηγορία συνυπάρχει με ένα καθεστώς έντονων ακαμψιών στην πρώτη. Ο Ιωσηφίδης (2001) προσθέτει ότι στο καθεστώς εργασίας της Ελλάδας κυριαρχούν οι οικογενειακές, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (Μ.Μ.Ε.), τόσο στη μεταποίηση όσο και στις υπηρεσίες (εμπόριο, τουρισμός, κλπ), οι οποίες αξιοποιούν τη φθηνή ανειδίκευτη και απροστάτευτη εργασία και αναπτύσσουν στρατηγικές ανταγωνιστικότητας χαμηλού εργατικού κόστους τείνοντας έτσι να δημιουργούν θέσεις εργασίας χαμηλής ειδίκευσης (Πετράκη, 2007: 80-81). Οι στρατηγικές αυτές αναπτύσσονται τόσο στον τομέα της βιομηχανίας και της ευρύτερης μεταποίησης όσο και στον τομέα της γεωργίας και των υπηρεσιών (πχ τουρισμός, προσωπική περιποίηση, καθαριότητα) (ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2000, 2005). Οι μεγάλες οργανωμένες επιχειρήσεις μέσω τεχνολογικών αναδιαρθρώσεων μειώνουν το προσωπικό τους ενώ συγχρόνως εξάγουν λειτουργίες που προηγούμενα ασκούσαν εξωτερικά, σε δευτερεύουσες εργασίες στις οποίες κατά κανόνα βρίσκονται άφθονοι οι μετανάστ(ρι)ες. Στον αγροτικό χώρο αναπτύσσεται η μεσαία και μεγάλη γεωργική επιχείρηση η οποία βασίζεται σε μια εκτεταμένη γκριζό-μαυρή ζώνη αγροτικού προλεταριάτου.

Οι τομείς που τείνουν να απορροφούν την εργατική δύναμη των μεταναστών χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία και/ή εποχικότητα στην παραγωγή, είναι τομείς έντασης εργασίας με χαμηλά επίπεδα τεχνολογικής καινοτομίας, με χαμηλή παραγωγικότητα και έχουν ανάγκη μείωσης του εργατικού κόστους (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001: 100). Οι περισσότερες εργασίες στις οποίες απασχολούνται μετανάστ(ρι)ες είναι μεταφερόμενες (δυναμικά ως προς τον τόπο εξάσκησης, τον τομέα εργασίας, τον εργοδότη), καθορισμένης διάρκειας, με χαμηλά ημερομίσθια και χωρίς κοινωνικά δικαιώματα, σημειώνει η Α. Βεντούρα (2004: 188). Ο Κ. Τσουκαλάς σχεδόν προφητικά σημείωνε από το 1991 για αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό: «στον τομέα της οικονομίας η συμμετοχή στην παράλληλη αγορά εργασίας είναι συνειδητή επιλογή και στρατηγική με σκοπό την αύξηση του εισοδήματος και της εξασφάλισης. Είναι ένας τρόπος κοινωνικής ενσωμάτωσης. Αυτό μπορεί να υποστηριχτεί ότι ισχύει και για τους μετανάστες, δηλαδή η συμμετοχή τους σε αυτές τις δραστηριότητες είναι ένας τρόπος προσαρμογής και ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Όμως στην περίπτωση τους, η απασχόληση στην 'παράλληλη οικονομία' θεωρείται παράνομη πράξη αλλά και δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες οι οποίες σηματοδοτούν και στην ελληνική κοινωνία τη διάκριση μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών τμημάτων στην αγορά εργασίας με τη δεύτερη να συνδέεται αποκλειστικά με την περιθωριοποίηση των κοινωνικών ομάδων που συμμετέχουν σε αυτή. Οι εργοδότες απολαμβάνουν την ασφάλεια που τους παρέχει η 'εθνικότητά' τους καθώς έχουν πρόσβαση στο πλέγμα των

διαπροσωπικών και πολιτικών σχέσεων ενώ οι μετανάστες έχουν πρόσβαση σε αυτούς κυρίως μέσω των προσωπικών σχέσεων με τους εργοδότες, άρα δεν τυγχάνουν της πολιτικής προστασίας και της προστασίας των δικαιωμάτων τους”.

Για το ερώτημα της ταξικής θέσης των μεταναστών, η Πετράκη (2007) θέτει από μια κοινωνιολογική οπτική ότι τόσο στον αστικό όσο και στον αγροτικό χώρο τα εργατικά επαγγέλματα ασκούνται στη σημερινή Ελλάδα σε σημαντικό βαθμό πλέον από μεταναστευτικούς πληθυσμούς, οπότε προτείνει ότι οι μετανάστ(ρι)ες εντάσσονται στα εργατικά στρώματα που ορίζει ως “νέα εργατική τάξη”. Η τάξη αυτή καταγράφεται ατελώς ή καθόλου ως στατιστική κοινωνιολογική κατηγορία, επειδή δραστηριοποιείται στην παραοικονομία (μετανάστες και ντόπιοι εργάτες) στον αστικό και τον αγροτικό χώρο. Ως “νέα εργατική τάξη” ορίζει τα “εργατικά στρώματα που δημιουργούνται ως αποτέλεσμα των νέων ή και παλιότερων μορφών απασχόλησης που όμως επεκτείνονται, της εισαγωγής των νέων τεχνολογιών στην κοινωνική παραγωγή και της εξέλιξης του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού της εργασίας στην σημερινή ελληνική κοινωνία, τον οποίο επηρεάζει σημαντικά η παρουσία στην αγορά εργασίας μεγάλου αριθμού μεταναστ(ρι)ών εργαζομένων που διαβιούν και εργάζονται σε συνθήκες ημιπαρανομίας και ανασφάλειας” (Πετράκη, 2007: 73). Ενώ η Πετράκη (2007) τεκμηριώνει τη στατιστική μείωση της παραδοσιακής εργατικής τάξης της βιοτεχνίας/βιομηχανίας στα τελευταία 30 χρόνια, συγχρόνως καταδεικνύει την αύξηση της ανειδίκευτης εργασίας, που η άσκησή της τροφοδοτείται από την ύπαρξη στην αγορά εργασίας άφθονου, φθηνού και διαθέσιμου εργατικού δυναμικού. Τα επαγγέλματα αυτά είναι κυρίως οι “ανειδίκευτοι εργάτες”, οι ασκούντες “προσωπικές υπηρεσίες” και οι “αγροτικοί εργάτες”, επαγγέλματα στα οποία απασχολούνται άτομα μεταναστευτικής προέλευσης (Πετράκη, 2007). Αντλώντας στατιστικά στοιχεία από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού του 2005 της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, η Πετράκη (2007) δείχνει με βάση τη διεθνή στατιστική ταξινόμηση ΣΤΕΠ-92, ότι οι μετανάστ(ρι)ες παρουσιάζουν υψηλότατο βαθμό διείσδυσης (35%) στα ανειδίκευτα εργατικά επαγγέλματα της κατηγορίας 9¹. Στα μεν ειδικευμένα επαγγέλματα του κτίστη, του μετατζή, παρουσιάζουν ποσοστά διείσδυσης μεταξύ 31-35% και στα ανειδίκευτα επαγγέλματα της οικιακής βοηθού, του ανειδίκευτου αγροεργάτη και του ανειδίκευτου εργάτη ποσοστό διείσδυσης 44-67%. Ποιοι είναι όμως οι μετανάστες στην Ελλάδα;

3. Το πρόβλημα της στατιστικής: πόσοι και ποιοι;

Η μετανάστευση πληθυσμών πάντα αποτελούσε ένα παγκόσμιο φαινόμενο, πολύ περισσότερα εκατομμύρια άνθρωποι είχαν μεταναστεύσει πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από όσους μεταναστεύουν σήμερα. Κύκλοι και εποχές της μετανάστευσης επαναλαμβάνονται στη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας. Από τις Ελληνικές αποικίες, την εκστρατεία του Μ.

¹ Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει τους μη-ειδικευμένους εργάτες που εκτελούν απλές χειρωνακτικές εργασίες, στη γεωργία, στη μεταποίηση και στο εμπόριο, όπως καθαριστές, ανειδίκευτοι βιομηχανικοί ή εργάτες, κλπ.

Αλέξανδρου, στις ρωμαϊκές στρατιωτικές κατακτήσεις ως τη Βυζαντινή και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, από την Ευρωπαϊκή αποικιοκρατία ως τις μεγάλες μεταναστεύσεις του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, η μετανάστευση, ως μετακίνηση πληθυσμών υπήρξε καθοριστικό φαινόμενο για την ανθρώπινη πρόοδο και ουσιώδης για την άνοδο και την παρακμή οργανωμένων πολιτικών οντοτήτων (Parademetriou, 2003). Μετανάστες από την Αίγυπτο ή το Πακισταν ήλθαν στην ελληνική αγορά εργασίας ύστερα από διακρατικές συμβάσεις ήδη από τη δεκαετία του 1970 (Tonchev, 2007). Τα χαρακτηριστικά της “νέας μετανάστευσης” στην Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη, όπως επιγραμματικά τα διατυπώνει ο Ιωσηφίδης (2001) είναι ότι είναι σχετικά πρόσφατη, μετά το 1990, με ανεπίσημο και παράνομο χαρακτήρα σε μεγάλο βαθμό, που επιτείνεται από την έλλειψη ουσιαστικής μεταναστευτικής πολιτικής και σε αυτήν ενέχονται μετανάστ(ρι)ες από μια πλειάδα χωρών, βαλκανικές, ασιατικές και αφρικανικές. Η γεωγραφική τοποθεσία της Ελλάδας, με τις μακριές ακτογραμμές, τα πολυάριθμα νησιά και τα σύνορα μέσα σε βουνά, στοιχεία που δύσκολα επιτηρούνται, είναι σίγουρα ενισχυτικός παράγοντας.

Στην Ελλάδα ωστόσο, υπάρχει το ζήτημα της στατιστικής και της μέτρησης των μεταναστ(ρι)ών, νόμιμων και παράνομων. Όπως γράφει η Τριανταφυλλίδου (2010), υπάρχουν εγγενείς δυσκολίες για την πλήρη και ακριβή καταγραφή του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα, οι οποίες σχετίζονται με τις ελλείψεις στη συλλογή και καταγραφή στοιχείων που αφορούν στην καταγραφή και εγκατάσταση των μεταναστ(ρι)ών. Στα αποτελέσματα της απογραφής του 2011, αναδείχτηκε ο νόμιμος πληθυσμός – άτομα που είναι δημότες σε κάποιο δήμο της χώρας - σε 9.903.268, ενώ ο Μόνιμος Πληθυσμός έφτασε τα 10.815.197 άτομα. Η κατηγορία του Μόνιμου Πληθυσμού αφορά τον αριθμό των ατόμων που έχουν τη συνήθη διαμονήⁱⁱⁱ τους στην κάθε Περιφέρεια, Περιφερειακή Ενότητα, Δήμο, Δημοτική Ενότητα, Δημοτική ή Τοπική Κοινότητα και οικισμό της Χώρας. Στο Μόνιμο Πληθυσμό περιλαμβάνονται όλα τα άτομα ανεξαρτήτως υπηκοότητας (ελληνικής ή άλλης χώρας), τα οποία κατά την Απογραφή Πληθυσμού 2011 δήλωσαν τόπο συνήθους διαμονής τους εντός της Ελληνικής Επικράτειας. Οπότε προκύπτει ένας αριθμός των 911.929 ατόμων που δεν είναι δημότες σε κάποια Διοικητική Περιφέρεια της Χώρας, αν και είναι μόνιμοι κάτοικοι για 12 μήνες, οι οποίοι είναι αλλοδαπής προέλευσης. Ο Μαρούκης (2012) εκτιμά ότι ο αριθμός των χωρίς άδεια παραμονής μεταναστ(ρι)ών από μη-Ευρωπαϊκές χώρες είναι 390.000 τον Δεκέμβριο του 2011. Συγχρόνως, η Ελληνική Αστυνομία σε ανακοίνωσή της το 2013 αναφέρει ότι το έτος 2012 συνελήφθησαν 76.878 αλλοδαποί για παράνομη είσοδο και παραμονή στη χώρα· τα 3 τελευταία έτη (2010, 2011, 2012) έχουν συλληφθεί 308.770 παράνομα εισελθέντες ή διαμένοντες αλλοδαποί υπήκοοι μη-Ευρωπαϊκών χωρών. Ο Μαρούκης (2012) τεκμηριώνει από την άλλη ότι η τάση φυγής των μεταναστών από την Ελλάδα είναι γεγονός, καθώς την τελευταία διετία όλο και περισσότεροι νόμιμοι μετανάστες επιστρέφουν στην χώρα προέλευσης τους λόγω αυξημένης ανεργίας στην Ελλάδα, που είναι μεγαλύτερη κατά 2-3 μονάδες των Ελλήνων^{iv}. Ο

μεταναστευτικός πληθυσμός στην Ελλάδα μειώνεται από τις αρχές του 2010 για πρώτη φορά μέσα στα τελευταία 20 χρόνια, όπως καταγράφουν οι Triandafyllidou & Maroufouf (2011): από τις περίπου 600.000 άδειες διαμονής που ήταν σε ισχύ τις αρχές του 2010, στο τέλος του 2011 έχουν μείνει 445.000 (Μαρούκης, 2012).

Για το θέμα των ομογενών^v, η Τριανταφυλλίδου (2010) προσθέτει ότι την 1η Γενάρη του 2008 ήταν σε ισχύ 188.519 δελτία ταυτότητας ομογενών (ΕΔΤΟ), 185.000 εκ των οποίων είχαν χορηγηθεί σε ομογενείς από την Αλβανία^{vi} και 3.519 σε ομογενείς από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Οι ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ, αν και στην πλειοψηφία τους έχουν πολιτογραφηθεί Έλληνες με βάση τις διατάξεις του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν “μετανάστες” ως προς την κοινωνικο-οικονομική τους ένταξη στην Ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με ειδική απογραφή του 2000 από την Γενική Γραμματεία Παλινοστούτων ομογενών που αναφέρει η Τριανταφυλλίδου (2010), 152.204 ομογενείς από τις πρώην Σοβιετικές Δημοκρατίες είχαν εγκατασταθεί στη χώρα. Τελικά, η ίδια συγγραφέας (2010) εκτιμά ότι στην Ελλάδα υπάρχουν περίπου 1,3 εκατομμύρια άτομα μετανάστες και ομογενείς. Περισσότεροι από 1 εκατομμύριο αναφέρεται ότι είναι οι νόμιμοι μετανάστες και ομογενείς, ή περίπου 700.000 οι νόμιμοι μετανάστες, χωρίς τους ομογενείς.

Μια δεκαετία σχεδόν πριν, η απογραφή του 2001 ως η πρώτη που συμπεριέλαβε τους αλλοδαπούς, κατέβαλε σημαντική προσπάθεια να ετοιμάσει μια κατάσταση όλων των μεταναστών (νόμιμων και παράνομων). Η προσπάθεια πέτυχε σε μεγάλο βαθμό καθώς έχει υπολογιστεί ότι λιγότερο από 100.000 άτομα δεν εγγράφηκαν. Στην Απογραφή του 2001 λοιπόν, καταγράφηκαν περίπου 800.000 αλλοδαποί πολίτες, εκ των οποίων γύρω στους 650.000 προέρχονταν από χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του καλούμενου “Πρώτου Κόσμου”. Ο Μ. Baldwin -Edwards και οι συνεργάτες του υπολόγισαν επιπλέον ότι μέχρι το 2004 ο αλλοδαπός πληθυσμός (με συντηρητικές εκτιμήσεις των παράνομων μεταναστών) ανερχόταν στις 900.000^{vii}. Αν συμπεριλάβουμε τους πολίτες της Ε.Ε. ο συνολικός αριθμός των αλλοδαπών ανέρχεται στις 950.000. Αυτός ο αριθμός ξεπερνούσε κατά 200.000 τον αριθμό των αλλοδαπών που είχαν εγγραφεί στην Απογραφή του 2001 και ανέβασε το ποσοστό των αλλοδαπών επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας στο 8,5%. Αν όμως προσθέσουμε και τον αριθμό των μεταναστών που έχουν κάρτα ομογενή τότε ο αριθμός ανερχόταν σε 1,15 εκατομμύριο ανθρώπους, δηλαδή περίπου στο 10,3% του συνολικού πληθυσμού (Baldwin-Edwards et al., 2004).

Οι μετανάστ(ρι)ες στην Ελλάδα κατάγονται κυρίως από γειτονικές χώρες. Όπως έδειξε η έρευνα των Καβουνίδη και Χατζάκη (2000) για το πρόγραμμα απόκτησης πράσινης κάρτας το 1998, σχεδόν το 60% των μεταναστών στην Ελλάδα προέρχονται από την Αλβανία – περίπου 450.000 άτομα. Η δεύτερη σημαντικότερη εθνικότητα είναι η Βουλγαρική, που αποτελεί το 5% του

συνόλου, και ακολουθεί η Γεωργία και η Ρουμανία. Δύο εθνικότητες αποτελούνται πάνω από το 70% από γυναίκες – η Ουκρανία και οι Φιλιππίνες – και αρκετές αποτελούνται σχεδόν αποκλειστικά από άνδρες – όπως το Πακιστάν, η Ινδία και το Μπαγκλαντές (Baldwin-Edwards et al., 2004). Σύμφωνα πάλι με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, η μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταναστών σε σχέση με το γηγενή πληθυσμό υπήρχε στην Αθήνα, αλλά και στα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου, ενώ η χαμηλότερη στη Θράκη και στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία (με αυξημένη παρουσία στη Κεντρική Μακεδονία και τη Θεσσαλονίκη) (Baldwin-Edwards et al., 2004: 6-7). Ενδεικτικά, στην Αθήνα, ένας στους δέκα κατοίκους της περιοχής πρωτεύουσας είναι μετανάστης (Παύλου, 2004). Οι μετανάστες στην πλειονότητά τους είναι νέοι κάτω των 35 ετών, ενώ πολύ μικρό μέρος τους υπερβαίνει τα 50 έτη ηλικίας.

Ο κύριος λόγος μετανάστευσης σύμφωνα με τις απαντήσεις στην απογραφή του 2001 ήταν η εργασία και δεύτερος λόγος η οικογενειακή επανένωση. Η εργασία ως κύριος λόγος μετακίνησης ισχύει για τους μετανάστες από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές, το Ιράκ, ενώ μεγαλύτερο φάσμα λόγων μετανάστευσης καταγράφεται για τους Αλβανούς (οικογενειακή επανένωση αλλά και άλλοι λόγοι, όπως π.χ. η μετοίκηση στην Ελλάδα των Ελλήνων της Αλβανίας) και για τους πολίτες από την πρώην ΕΣΣΔ (Παύλου, 2004: 378). Στον εργασιακό τομέα, οι μετανάστες απασχολούνταν κατά το ένα τέταρτο στις κατασκευές, και σε μεγάλο ποσοστό σε οικιακές εργασίες και στη μεταποίηση: στην απογραφή του 2001 το ένα πέμπτο των μεταναστών απασχολούνταν σε “λοιπές υπηρεσίες”, ενώ φορείς όπως ο ΟΟΣΑ (2001) εμφανίζουν ανάλογα ποσοστά (20%) για την οικιακή οικονομία. Οι Βούλγαροι και οι Ινδοί παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό απασχόλησης στη γεωργία (σε διαφορετικούς τομείς), οι Πακιστανοί και Μπαγκλαντέσιοι ειδικεύονται στη βιομηχανία, οι Πολωνοί, οι Γεωργιανοί και σε μικρότερο βαθμό οι Αλβανοί δουλεύουν σε οικοδομικά έργα (Baldwin-Edwards et al., 2004). Λιγότερο, αλλά σε ικανό ποσοστό (16%) οι μετανάστες απασχολούνται στον τουρισμό και την εστίαση, ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία του Ο.Ο.Σ.Α. συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τους Έλληνες σε αυτούς τους τομείς (Παύλου, 2004: 380).

Σύμφωνα με σχετικά πιο πρόσφατα στοιχεία από τους Ζωγραφάκη, Κόντη & Μητράκο (2007), σχεδόν το 40% των αλλοδαπών εργαζομένων απασχολούνται ως ανειδίκευτοι εργάτες, κυρίως σε χειρωνακτικές εργασίες, ενώ το 35% εργάζονται ως ειδικευμένοι τεχνίτες, το 15% εργάζονται στον τομέα των υπηρεσιών, και ως πωλητές σε καταστήματα ή υπαίθριες αγορές. Οι υπόλοιποι υπάλληλοι και τεχνικοί ή οδηγοί αποτελούσαν το 2% και 3% του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού, Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, το ποσοστό των αλλοδαπών που απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα έφτανε το 2% μόνο.

Η Τριανταφυλλίδου (2010), αντλώντας στοιχεία από το ΙΚΑ, δείχνει ότι το 2006 οι αλλοδαποί αντιπροσώπευαν το 13,55% όλων των ασφαλισμένων (οι άνδρες το 16,48% και οι

γυναίκες το 9,49%). Οι Αλβανοί υπήκοοι αντιπροσώπευαν λίγο πάνω από το μισό όλων των αλλοδαπών ασφαλισμένων. Το 70% περίπου των Αλβανών είχε ασφάλιση ανειδίκευτου εργάτη και μικροεπαγγελματία, όπως και το 60% περίπου των υπόλοιπων αλλοδαπών ασφαλισμένων. Ως ειδικευμένοι τεχνίτες ασφαλιζόνταν το 8% των Αλβανών και το 10% των υπόλοιπων αλλοδαπών, ενώ σαν πωλητές απασχολούνταν το 13% των Αλβανών και το 15% περίπου των υπόλοιπων αλλοδαπών (Τριανταφυλλίδου, 2010: 80-81). Σύμφωνα όμως με τα στοιχεία που μελέτησε ο Κανελλόπουλος (2006) από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας το 22,3% των μεταναστών δήλωναν ανασφάλιστοι για υγεία, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους γηγενείς ανερχόταν σε 4,8%. Το υψηλό ποσοστό ανασφάλιστων μεταναστών δείχνει την υπολογίσιμη έκταση της παράνομης μετανάστευσης, χαρακτηριστικό του ελληνικού μεταναστευτικού καθεστώτος. Υπολογίσιμες ομάδες ανασφάλιστων μεταναστών προέρχονται από την Αλβανία, την Ασία και τις Βαλκανικές χώρες, ενώ δεν εντοπίζονται σημαντικές διαφορές μεταξύ των φύλων ως προς την ασφάλιση (ή την έλλειψή της). Ο υψηλός ανεπίσημος αν όχι παράνομος χαρακτήρας της μετανάστευσης φανερώνεται και με βάση τη θέση των μεταναστών στην κοινωνική ασφάλιση. Ο Κανελλόπουλος (2006) διαπιστώνει από την έρευνα Εργατικού Δυναμικού ότι το 19,2%, ένα σχετικά υψηλό ποσοστό εργαζομένων μεταναστών, δηλώνει ανασφάλιστο, ποσοστό που διαφέρει ανάλογα με τη χώρα προέλευσης και με το φύλο: είναι υψηλότερο για τις γυναίκες (24,4%) από τους άνδρες (16%). Η μελέτη των Ζωγραφάκη, Κόντη & Μητράκου (2007) καταλήγει ότι οι νόμιμοι και παράνομοι μετανάστες συνεισφέρουν στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν σε ποσοστό μεταξύ του 2,3% και 2,8%.

Πράγματι, οι μετανάστ(ρι)ες στην Ελλάδα έως σήμερα παρείχαν, ανάμεσα σε άλλα, την ευκαιρία για τη διάσωση του ασφαλιστικού συστήματος, την είσοδο στην ΟΝΕ, τη χρηματοδότηση της παραδοσιακής οικονομίας και των μεγάλων έργων των Ολυμπιακών Αγώνων με φθινό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό, την αναζωογόνηση της περιφέρειας και τη διάσωση του πρωτογενή τομέα. Όσα θετικά κομίζει η μετανάστευση ανταλλάσσονται με την παραχώρηση εκ μέρους του ελληνικού κράτους προς τους μετανάστες, της ανοχής και της πρόσκαιρης νομιμότητας, ενίοτε και ενός συμπονετικού-φιλανθρωπικού λόγου. Η κατάσταση αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα οδηγεί στη διατήρηση των μεταναστών σε μια ιδιότυπη ομηρία (το εσωτερικό κοινωνικό απαρτχάιντ) που ευνοεί και, σε τελευταία ανάλυση, συντηρείται από τα πρόσκαιρα οικονομικά οφέλη ορισμένων γηγενών κοινωνικών και παραγωγικών στρωμάτων μέσα από την εκμετάλλευση και τον αποκλεισμό (Παύλου & Χριστόπουλος, 2004: 34-35). Ο Baldwin-Edwards (2004) σημειώνει έτσι ότι η ελληνική μεταναστευτική πολιτική από το 1991 είναι ουσιωδώς αποκλειστική χωρίς την εκτίμηση των αναγκών της αγοράς εργασίας και χωρίς ρεαλιστική δυνατότητα νόμιμης μετανάστευσης από τις βαλκανικές χώρες. Αυτό τελικά είναι το καθεστώς μετανάστευσης και εργασίας, στην Ελλάδα, που θεωρούσαμε αυτονόητο για τους μετανάστες, αλλά τώρα στην περίοδο

της κρίσης, αγγίζει όλους τους εργαζόμενους. Στα επόμενα 2 υποκεφάλαια, θα παρουσιαστούν συνοπτικά δυο απόψεις του ζητήματος που ξεφεύγουν εν μέρει από τις κυρίαρχες προοπτικές περί εργαζομένων μεταναστών.

3.1. Γυναικεία μετανάστευση:

Η ανάπτυξη της μετανάστευσης του γυναικείου φύλου και των ασυνόδευτων μεταναστών είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της νέας μεταναστευτικής ροής (Held et al., 1999). Η αύξηση των γυναικών που μεταναστεύουν στην Ευρώπη για να εργαστούν στο τριτογενή τομέα, σε εργασίες φροντίδας και περιποίησης, στη βιομηχανία του sex, ως οικιακοί βοηθοί και καθαρίστριες είναι μια διαφοροποίηση από παλιότερα μεταναστευτικά ρεύματα. Όπως υποστηρίζει η Phizacklea (1997) το γυναικείο εργατικό δυναμικό μας υπενθυμίζει ότι η μετανάστευση δεν είναι ένα απρόσωπο και χωρίς πλαίσιο φαινόμενο, αλλά ότι οι μετανάστες και οι μετανάστριες έχουν γένος, εθνικότητα, ταξική προέλευση και αντιλαμβάνονται διαφορετικά τόσο τη μετακίνησή τους, όσο και τη ζωή τους στη χώρα υποδοχής. Το φαινόμενο της γυναικείας μετακίνησης έχει ονομαστεί “θηλυκοποίηση της μεταναστευτικής κίνησης” και η Campani (2000: 148) υποστηρίζει ότι η ο όρος αυτός αναγνωρίζει ότι η απόφαση της μετανάστευσης δεν στηρίζεται πλέον μόνο σε έναν “άνδρα-επικεφαλή” της οικογένειας, οπότε η γυναικεία μετανάστευση δεν μπορεί να θεωρείται συμπληρωματική ή δευτερεύουσα της ανδρικής (Phizacklea, 1997), αλλά έχει πρωταρχικό πλέον ρόλο.

Τα στοιχεία της απογραφής του 2001 δείχνουν ότι το 52% των γυναικών μεταναστριών δήλωσαν την κατηγορία «άλλη» στην ερώτηση για την απασχόληση, κυρίως, μάλλον, τα οικιακά, ενώ το 19% δούλευε στον τουρισμό, το 15% στη γεωργία και το 9% στη βιομηχανία. Μόνο 54.000 γυναίκες δήλωσαν ότι εργάζονταν από τις 182.000 της απογραφής. Οι Αλβανίδες, η μεγαλύτερη γυναικεία πληθυσμιακή ομάδα, φαίνεται να δηλώνουν ως κυριότερη απασχόληση τα οικιακά και τους καθαρισμούς. Επίσης, οι Φιλιππινέζες σχεδόν αποκλειστικά υπάγονται στα «άλλα επαγγέλματα», που υποθέτουμε ότι είναι τα οικιακά. Οι Ρουμάνες είναι οι πιο διαφοροποιημένες, με παρουσία στον τουρισμό, τη γεωργία και τη βιομηχανία. Οι Ρωσίδες και οι Γεωργιανές φαίνεται να είναι περισσότερο στην εργοστασιακή απασχόληση. Κατά τον Baldwin-Edwards και τους συνεργάτες του (2004), ο συνολικός αριθμός ασφαλισμένων αλλοδαπών γυναικών στο ΙΚΑ είναι 102.012. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών βρίσκεται στα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια (28%) με την οικιακή απασχόληση στο 20%. Ακολουθούν μετά το χοντρικό εμπόριο με 7%, το λιανικό εμπόριο με 6% και η βιομηχανία τροφίμων με 4% (Baldwin-Edwards et al., 2004).

3.2. Η β' γενιά μεταναστών στην Ελλάδα ως εργαζόμενοι: μια σύντομη διαπραγμάτευση.

Στην Ελλάδα της νέας μετανάστευσης, όπως και στην υπόλοιπη Νότια Ευρώπη, τα παιδιά

της πρώτης γενιάς μεταναστών, εκείνων που ήρθαν στη χώρα τη δεκαετία του '90 τώρα πηγαίνουν σχολείο, ενηλικιώνονται και αναζητούν σιγά σιγά εργασία/ες. Το ζήτημα της β' γενιάς, όπως συνήθως αναφέρεται, αρχίζει τώρα να απασχολεί την πολιτική πρακτική και τις κοινωνικές επιστήμες της Νότιας Ευρώπης, ακολουθώντας, με τη σχετική καθυστέρηση, χώρες όπως οι Η.Π.Α., η Γαλλία και η Γερμανία, όπου τα μεταναστευτικά ρεύματα έχουν παλιότερη ιστορία. Για τη συγκρότηση της ομάδας σε διακριτή κατηγορία, η Χαλιάπα (2009: 27) προτείνει τον ακόλουθο ορισμό: “δεύτερη γενιά θεωρούμε τα παιδιά των μεταναστών (πολιτών τρίτων χωρών εκτός ΕΕ), που είτε γεννήθηκαν στη χώρα, είτε ακολούθησαν τους γονείς τους, είτε μετανάστευσαν από μόνα τους. Τα παιδιά δηλαδή των μεταναστών που μεγάλωσαν και εκπαιδεύτηκαν μέσα στην ελληνική επικράτεια”. Αντιθέτως, οι Χρυσάκης, Μπαλούρδος και Τραμουντάνης (2012: 125) προτάσσουν το ζήτημα της νομιμότητας για τον ορισμό: “μετανάστες 2ης γενιάς είναι τα παιδιά μεταναστών τρίτων χωρών, που είτε γεννήθηκαν στην Ελλάδα, είτε έχουν μετανάστευσει σε αυτή σε μικρή ηλικία, διαμένουν νόμιμα στη χώρα και έχουν ενταχθεί στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα”.

Προφανώς, το πρόβλημα της έλλειψης επίσημων στατιστικών αφορά και τη μελέτη της β' γενιάς. Σε σχέση με την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα, η τελευταία (2008) αναφορά του Ινστιτούτου Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης πριν την κατάργησή του λόγω κρίσης, τεκμηριώνει ότι το σχολικό έτος 2007-2008 φοιτούσαν 188.249 αλλοδαποί μαθητές στις 3 βαθμίδες της εκπαίδευσης πανελλαδικά, και 16.905 παλιννοστούντες, σε σύνολο 1.131.873 μαθητών. Στα διαπολιτισμικά σχολεία μόνο, σε σύνολο 4.592 μαθητών πανελλαδικά, φοιτούσαν 1.308 αλλοδαποί και 284 παλιννοστούντες μαθητές.

Σε πρόσφατη έρευνα πεδίου για τη β' γενιά^{viii} (Χρυσάκης, Μπαλούρδος & Τραμουντάνης, 2012), στο θέμα της εργασίας, αναδείχτηκε ότι το 35,8% του δείγματος ήταν εργαζόμενοι και το 10,9% άνεργοι. Από τους εργαζόμενους, το 80% ήταν μισθωτοί, και το 7,5% αυτοαπασχολούμενοι (απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης & κατώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης). Οι μετανάστες β' γενιάς απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ή μεταδευτεροβάθμιας (μη πανεπιστημιακής) εκπαίδευσης και οι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων σπουδών παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά απασχόλησης (84,8%, 83,3% και 66,7% αντίστοιχα), ενώ η απασχόληση για τους απόφοιτους Λυκείου ανέρχεται στο 55,6%. Γενικά, οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είχαν πολύ χαμηλά ποσοστά ανεργίας (2,2%) και σταθερής φύσεως απασχόληση, όπως και μεγαλύτερα ποσοστά ικανοποίησης από την εργασία. Αντιθέτως, οι μετανάστες β' γενιάς που είχαν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης είχαν υψηλότερα ποσοστά στην προσωρινή απασχόληση ή στην απασχόληση δίχως σύμβαση. Το 71,8% των συμμετεχόντων δήλωσαν ότι φοβούνται το ενδεχόμενο απώλειας της θέσης εργασίας που κατέχουν.

Στην Ελλάδα, οι μετανάστες β' γενιάς αποτελούν πληθυσμιακή ομάδα η οποία τίθεται σε

αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Ανήκουν στις κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από πολλαπλή στέρηση αναφορικά με τις διαστάσεις που θεωρούνται κρίσιμες για τη συμμετοχή και ένταξη σε ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής στην κοινωνία υποδοχής. Οι διαστάσεις που εντοπίζονται ως ιδιαίτερα σημαντικές, ως προς τη δημιουργία ή αποτροπή φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, είναι: της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της υγείας και της στέγης (Χρυσάκης, Μπαλούρδος & Τραμουντάνης, 2012: 125). Ωστόσο, τι σημαίνουν οι λέξεις “μετανάστες β' γενιάς”;

Ο Καμπέρης (2009) δηλώνει ότι η δεύτερη γενιά δεν είναι παρά δυο λέξεις. Οι Edmunds & Turner (2005: 561-566) προτείνουν ότι “μια ηλικιακή ομάδα ορίζεται ως γενιά και έχει κοινωνική σημασία από τη στιγμή που δημιουργεί μια διακριτή πολιτισμική ή πολιτική ταυτότητα”. Η Αθανασοπούλου (2009) σημειώνει ότι κατά τους Edmunds & Turner (2005) αυτό που διαμορφώνει τη συνείδηση μιας γενιάς και οδηγεί σε αλλαγές είναι η εμπειρία – άμεση ή διαμεσολαβημένη – “τραυματικών γεγονότων” αλλά και η εννοιολόγησή τους από τα υποκείμενα, καθώς είναι αυτή που τα καθιστά πολιτισμικά σημαντικά. Και οι Alvaro, Marvakis, Parsanoglou & Petracou (2008) υποστηρίζουν ότι η έννοια και η κοινωνική κατηγορία “δεύτερη γενιά μεταναστών” βασίζεται εν μέρει (και) σε μια θεωρητική/εννοιολογική αυθαιρεσία. Αυτό συμβαίνει καθώς δεν πρόκειται επ' ουδενί για μια ενιαία κατηγορία με ενιαία χαρακτηριστικά, ενιαίους εξαναγκασμούς και ενιαίες προσδοκίες. Η ενότητά της δεν σπάει εύκολα μόνο στο επίπεδο της εθνικότητας και της χώρας προέλευσης, αλλά σπάει οριζοντίως και καθέτως, από άλλες κοινωνικές κατηγορίες όπως το φύλο, η τάξη, όπως και ο χώρος (περιοχή διαμονής). Το ισχυρότερο ίσως “ενοποιητικό” στοιχείο για τη γενιά προέρχεται από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας - διοίκησης που επιδιώκει και πραγματώνει την κατασκευή μιας ενιαίας ομάδας που θα μπορούσε ορθότερα να ονομαστεί “πρώτη γενιά νέων χωρίς πολιτικά δικαιώματα”. Μια γενιά που εγκαλεί το κράτος σε μια θέση “μετανάστη”, να υποβάλλει συνεχώς τα χαρτιά της για να αποκτήσει προσωρινές άδειες παραμονής σε ένα κράτος που (ίσως) γεννήθηκε αλλά σίγουρα μεγάλωσε.

4. Επίλογος: Ο κοινότοπος εθνικισμός, ο κοινός τόπος της εθνοτικής ομο(ιο)γένειας της Ελλάδας και το ζήτημα της τάξης για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς

Ο Χριστόπουλος (2001) ισχυρίζεται ότι με την μαζική έλευση μεταναστών, πρέπει να σταματήσει η προσφορά του (φαντασιακού) μύθου της εθνικής ομο(ιο)γένειας του πληθυσμού της Ελλάδας. Ο μύθος αυτός είχε δομηθεί πάνω στην κοινωνικά παραδεδεγμένη κατασκευή της πολιτισμικής, εθνοτικής, θρησκευτικής, γλωσσικής ομοιογένειας και ομογένειας του Ελληνισμού. Όμως οι μύθοι, ως κοινοί τόποι που μοιράζεται μια ομάδα ανθρώπων, εκτοπίζουν από το πεδίο τις άλλες αφηγήσεις, ενώ καθιστούν αυτονόητες τις συγκροτητικές παραδοχές τους. Η Ελλάδα, από την ίδρυσή της και ως το πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα, δεχόταν μεγάλα κύματα μεταναστών και

προσφύγων αλλά και μετανάστευσης προς εργασία. Οι κοινότητες των Μικρασιατών, των Ποντίων, των Αρμενίων, των Καραμανλήδων, και άλλες που διέσχισαν τα σύνορα της επικράτειας στις αρχές του 20ου αιώνα σίγουρα διαφοροποιούνταν από την εθνική ομοιογένεια στα πρώτα χρόνια της έλευσής τους (Παρσάνογλου, 2007). Επιπλέον, αυτός ο μύθος αφήνει απέξω τις ομάδες κατοίκων της επικράτειας που ενσωματώθηκαν στην εθνική ομοιογένεια με το ζόρι: τους Βλάχους, τους Αρβανίτες, τους Σλαβόφωνους Μακεδόνες. Ξεχνά τους Μουσουλμάνους της Θράκης (Τουρκογενείς, Πομάκους, Ρομά). Ξεχνά τις κοινότητες των Ρομά σε όλη την επικράτεια. Παραγράφει και τους πρώτους μετανάστες που ήρθαν από την Αίγυπτο, το Πακιστάν ή τις Φιλιππίνες, με διακρατικές συμφωνίες, για να εργαστούν σε συγκεκριμένες δραστηριότητες ήδη από τη δεκαετία του 1970 (Tonchev, 2007).

Αυτός ο μύθος λειτουργεί ως συγκροτητική παραδοχή που ομο(ιο)γενοποιεί τις ετερότητες μέσα στην αφήγηση του Ελληνικού έθνους. “Τα έθνη αποτελούν τα κατεξοχήν οχήματα οικονομικής ανάπτυξης της νεωτερικότητας” (Μηλιός, 1993: 37), που προσφέρουν “την ιστορικά διαμορφωμένη ειδική καπιταλιστική ενότητα (συνοχή) ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις του κοινωνικού σχηματισμού (...) η οποία τείνει να ενοποιήσει το “εσωτερικό” - δηλαδή το εθνικό – και να το διαχωρίσει από το “εξωτερικό”, δηλαδή το μη-εθνικό (Μηλιός, 1988: 71). Αυτός ο μύθος ως κοινός τόπος αποτελεί αναφαίρετο συστατικό της “βιωμένης ιδεολογίας” της Ελλάδος. Η έννοια της “βιωμένης ιδεολογίας” έχει χρησιμοποιηθεί από τον Billig (1995) για να αναφερθεί στον κοινότοπο (banal) εθνικισμό, δηλαδή στο πέρασμα των εθνικιστικών ιδεών στην κοινή λογική μιας κοινωνίας. Κοινότοπος εθνικισμός είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Billig για να περιγράψει τις “ιδεολογικές συνήθειες που καθιστούν ικανά τα εγκαθιδρυμένα έθνη της Δύσης να αναπαράγονται” (1995: 6). Ο ίδιος υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με την ευρεία χρήση των όρων, την κατηγορία, την ετικέτα του εθνικιστή φέρουν όσοι μετέχουν σε αποσχιστικά ή ακροδεξιά κινήματα, και ότι αυτή η άποψη τοποθετεί τον εθνικισμό “εκεί μακριά”, στην περιφέρεια: του κράτους, όταν πρόκειται για αντάρτικο ή άκρα δεξιά, και στην περιφέρεια της Δύσης, όταν πρόκειται για χώρες που δεν ανήκουν στο Δυτικό κόσμο. Αυτή η άποψη κατά τον Billig (1995) είναι παραπλανητική γιατί “παραβλέπει τον εθνικισμό των δυτικών κρατών. Σε έναν κόσμο εθνών-κρατών, ο εθνικισμός δεν μπορεί να περιορίζεται στις περιφέρειες” (Billig, 1995: 5). Οι ιδεολογικές συνήθειες, μέσω των οποίων αναπαράγονται τα έθνη (μας), δεν ονομάζονται, δεν καταδεικνύονται και δεν παρατηρούνται. Τα εθνικά κράτη από τη στιγμή που δημιουργούνται αναπαράγονται και διατηρούνται συνεχώς ως η ανώτερη οντότητα αφοσίωσης και νομιμότητας. Αυτή η οντότητα ενοποιεί τον πληθυσμό, όχι μόνο ως υπηκόους, αλλά και ως εργαζόμενα άτομα. Η διαδικασία αυτή πηγάζει από τον εθνικισμό: όχι μόνο η δημιουργία αλλά και η συνεχής αναπαραγωγή των ίδιων των εθνικών κρατών είναι ένα επακόλουθο του εθνικισμού και της συνεχούς λειτουργίας του μέσα στον

καπιταλισμό. Οι κυριαρχούμενοι πρωτοστατούν στη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας και στην υπεράσπιση της κοινότητάς της από τους ξένους, ενσωματώνοντας και αφομοιώνοντας πλήρως τη λογική εθνοποίησης και πολιτισμικοποίησης με την οποία προσλαμβάνεται η κοινωνική ιεράρχηση και αντιμετωπίζονται οι συνέπειές της (Παύλου, 2004: 50-51). Ο κοινότοπος εθνικισμός αναπαράγει συνήθειες που διαιώνίζουν την εθνικότητα στην πράξη και στη σκέψη, αλλά και στα συναισθήματα. Είναι μια βιωμένη ιδεολογία, που έχει καταστεί κοινή λογική της κοινωνίας, τόσο που είναι κοινότοπη, δεν ξενίζει, δεν προκαλεί το ενδιαφέρον. Αντίστοιχα συμβαίνει για το καθεστώς μετανάστευσης, όπως και το εργασιακό καθεστώς, για τους μετανάστες αρχικά αλλά πλέον για όλους. Οι ιδεολογικές συνθήκες αναπαραγωγής του καθεστώτος αυτού είναι κοινότοπες, δεν παρατηρούνται, δεν γίνονται αντιληπτές από τα άτομα που εργάζονται εντός τους: τις μοιράζονται και αφού τις μοιράζονται θεωρούνται ασήμαντες προς παρατήρηση και κατάδειξη από τους ίδιους και τους μελετητές. Η ηγεμονική δομή της Ελληνικής οικονομίας, οι μικρομεσαίες οικογενειακές επιχειρήσεις (στον τουρισμό, τις υπηρεσίες, κλπ), είναι τομέας όπου έχει εδραιωθεί το καθεστώς εργασίας και μετανάστευσης το οποίο επιτάσσει πλέον τις επισφαλείς θέσεις εργασίας (Ιωσηφίδης, 2001), είτε με την ανασφάλιστη, εποχιακή εργασία μεταναστών, είτε με την οικογενειακή αλληλο-υποστήριξη (τα παιδιά στους γονείς, ξαδέρφια, παραγιού, κλπ). Πλέον, το παράδειγμα των ΕΟΖ και της κατάργησης των κλαδικών συμβάσεων δείχνει ότι τα καθεστάτα εξαρτημένης, ανειδίκευτης εργασίας που επιβλήθηκαν στους έτερους της εθνικής ομοιογένειας σαν πειραματόζωα επεκτείνονται σε όλους τους εργαζόμενους μέσω της απαξίωσης της εργασίας (Μαρβάκης, 2004). Η εργασία – με τους όρους του Ελληνικού εργασιακού καθεστώτος – υποτιμάται, τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά. Η υποτίμηση αυτή – πέρα από τις οικονομικές συνέπειές της – επιβάλλει ουσιαστικά στα υποκείμενα το βίωμα της εργασίας ως σχέσης εξουσίας/εξουσίασης και ως διαδικασία εκμετάλλευσης (Μαρβάκης, 2004: 102). Η επισφαλής ύπαρξη των σημερινών εργαζομένων, αλλοδαπών και γηγενών, είναι όμως η καθοριστική συνθήκη της προλεταριακής τάξης, από τη Βιομηχανική Επανάσταση (όταν η μισθωτή εργασία έγινε βασική πηγή επιβίωσης) μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν υπήρξε μια σύντομη περίοδος ως τη δεκαετία του 1980, όπου η μεταπολεμική ανοικοδόμηση και ο κοινωνικός συμβιβασμός που προήγαγαν οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις με τα συνδικάτα στο Δυτικό κόσμο, παρείχε σταθερή απασχόληση και σχετική εργασιακή ασφάλεια (Kalleberg, 2009). Οι τρόποι ύπαρξης των εργατών στο 1830 είναι πολύ κοντά σε εκείνους των σημερινών (επισφαλώς) εργαζομένων (Rancière, 1989). Κάτι που είχαν γράψει και οι Μαρξ – Ένγκελς, ήδη από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο (1994^{ix}), αναφερόμενοι στην πάλη των τάξεων:

Τα συμφέροντα, οι συνθήκες ζωής του προλεταριάτου εξισώνονται όσο πάει και περισσότερο από το γεγονός ότι η μηχανή σβήνει όλο και πιο πολύ τις διακρίσεις στη δουλειά και πιέζει σχεδόν παντού το μεροκάματο σ' ένα εξίσου χαμηλό επίπεδο. Ο αυξανόμενος συναγωνισμός των αστών ανάμεσά τους και οι εμπορικές κρίσεις

που προκαλεί ο συναγωνισμός αυτός, κάνουν το μισθό των εργατών όλο και πιο ασταθή. Η αδιάκοπη, όσο και πιο γρήγορη τελειοποίηση της μηχανής κάνει τη θέση τους όλο και πιο επισφαλή. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στο μεμονωμένο εργάτη και στο μεμονωμένο αστό παίρνουν όλο και περισσότερο το χαρακτήρα συγκρούσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις.

Αφού αναδείχτηκε το επιχείρημα ότι ο μύθος της εθνικής ομο(ιο)γένειας συγκροτεί και συγκρατεί το καθεστώς μετανάστευσης και εργασίας μέσα στον κοινότοπο εθνικισμό της Ελλάδας, είναι χρήσιμο να κλείσουμε με μια συζήτηση περί τάξεων. Αν η Μανωλάδα ως οργάνωση των εργασιακών σχέσεων είναι η ρητορική μεταφορά για το καθεστώς εργασίας στην Ελλάδα της κρίσης, αλλά δείχνει και την συνέχεια του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από την εποχή του Μαρξ μέχρι σήμερα, ποιο είναι το κοινωνικό υποκείμενο που θα αγωνιστεί για την ανατροπή της; Σε σχέση με το θέμα του άρθρου εν γένει, η κατηγορία της “νέας εργατικής τάξης” (Πετράκη, 2007), όπου εντάσσονται οι μετανάστ(ρι)ες και άλλοι ανειδίκευτοι εργάτ(ρι)ες, αφήνει αναπάντητη την προβληματική πως αυτή η τάξη απαντάει στην απαξίωση της εργασίας και στην εκμετάλλευση της κρίσης; Ο Μαρξισμός δίνει τα θεωρητικά και πολιτικά εργαλεία για την απάντηση σε αυτή την ερώτηση, που αφορά τους αγώνες της εργατικής τάξης συνολικά. Η παλιά αγωνία της αριστεράς λοιπόν είναι επίκαιρη: πως θα συγκροτηθεί η εργατική τάξη σε τάξη δι' εαυτήν, πως θα γίνει ένα αγωνιζόμενο υποκείμενο στην εποχή της κρίσης;

Βιβλιογραφία:

- Αθανασοπούλου, Α. (2009). 'Για μια καλύτερη ζωή': Ανάμεσα σε οικογενειακές υποχρεώσεις και προσωπικές επιθυμίες. Η περίπτωση της Δεύτερης Γενιάς Αλβανών Μεταναστών στην Αθήνα. *Ελληνική Κοινωνία*, 8-9., 181-309.
- Alvaro, D., Marvakis, A., Parsanoglou, D. & Petracou, E. (2008). Precarious trajectories: migrant youth regimes in Greece. In G. Titley & Lentin, A. (eds.), *The Politics of Diversity in Europe* (pp. 103-119). Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Anthias, F. & Lazaridis, G. (eds.) (2000). *Gender and Migration in Southern Europe: Women on the Move*. Oxford: Berg.
- Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian Emigration and the Greek Labour Market: Economic Symbiosis and Social Ambiguity. *South East Europe Review For Labour and Social Affairs*, 1, 51-66.
- Baldwin-Edwards, M. et al. (2004). *Στατιστικά Δεδομένα για τους Μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική Μελέτη για τα Διαθέσιμα Στοιχεία και προτάσεις για τη Συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Μελέτη για λογαριασμό του Ι.ΜΕ.ΠΟ. από το Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης Ι.Α.Π.Α.Δ., Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Balibar, E. (2003). Die Europäische Apartheid oder die Gewalt der Grenzen. In E. Balibar (2003), *Sind wir Bürger Europas? Politische Integration, sozial Ausgrenzung und die Zukunft des Nationalen*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Βεντούρα, Λ. (2004). Εθνικισμός, ρατσισμός και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα. Στο Μ.Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης* (σελ. XXXX), Αθήνα: ΚΕΜΟ/Κριτική.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Borkert, M.; Martin Perez, A., Scott, S. & De Tona, C. (2006). Introduction : Understanding migration research (across national and academic boundaries) in Europe. *Forum Qualitative Social Research*, 7(3). Διαθέσιμο στο: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs060339>. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Campani, G. (2000). Immigrant Women in Southern Europe: Social Exclusion, Domestic Work and Prostitution in Italy. In R. King et al. (2000), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan Press.
- Cohen, R. (1994) *Frontiers of Identity: The British and others*. London: Longman.
- Edmunds, J. & Turner, B.S (2005). Global Generations: Social change in the Twentieth century, *The British Journal of Sociology*, vol.56(4), pp. 559-577.
- Ζωγραφάκης, Σ., Κόντης, Α. & Μητράκος, Θ. (2007). *Οι οικονομικές επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Held, D. et al. (Eds.) (1999). *Global Transformations*. London: Blackwell.
- ΙΝΕ/ΓΣΕΕ (2000-2005). *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση, Ετήσιες Εκθέσεις*. Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001). Συνθήκες Εργασίας τριών Μεταναστευτικών Ομάδων στην Αθήνα. Στο Αθ. Μαρβάκης, Δ.Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίνστιτούτο Ν. Πουλιαντζάς/Ελληνικά Γράμματα.
- Καμπέρης Ν. (2009). Η 'δεύτερη γενιά' δεν είναι παρά δύο λέξεις. *Ελληνική Κοινωνία: Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών*, 8-9.
- Καβουνίδη, Τ. & Χατζάκη, Λ. (2000). *Αιτήσεις αλλοδαπών για άδειες παραμονής και εργασίας*, Δεύτερη Αναθεωρημένη Έκδοση. Αθήνα: Εθνικό Ίνστιτούτο Εργασίας.
- Kalleberg, A.L. (2009). Precarious Work, Insecure Workers: Employment Relations in Transition. *American Sociological Review*, 74, 1-22.

- Κανελλόπουλος, Κ.Ν. (2008). Χαρακτηριστικά και Συμμετοχή των Μεταναστών στην Αγορά Εργασίας (σελ 154-173). Στο Τ.Καβουνίδη, Α. Κόντης, Θ. Λιανός, Ρ. Φακιολάς (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, Πολιτικές, Προοπτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ.
- Καρυώτη, Ο. (2012). Οι Μανωλάδες γίνονται ΕΟΖ. *Λεύγα*, 5, 7-12. Διαθέσιμο στο: http://www.levga.gr/2012/01/blog-post_09.html. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Λαμπριανίδης, Λ. & Λυμπεράκη, Α. (2000). *Αλβανοί Μετανάστες στην Θεσσαλονίκη: Διαδρομές Ενημερίας και Παραδρομές Δημόσιας Εικόνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μαρούκης, Θ. (2012). Μετανάστευση και κρίση στην Ελληνική κοινωνία: οι παράμετροι ενός απεγκλωβισμού. *ELIAMEP Briefing Notes*, 8/2012. Διαθέσιμο στο Διαδίκτυο στο: http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/01/Briefing-Notes_8_January-2012.pdf. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Maroukis, Th. (2012). Update report Greece: The number of irregular migrants in Greece at the end of 2010 and 2011. Database on Irregular Migration. Διαθέσιμο στο: <http://irregular-migration.net/>. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Μαρβάκης, Α. (2004). Κοινωνική Ένταξη ή Κοινωνικό Απαρτχάιντ;. Στο Μ.Παύλου, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης* (σελ. XXXXXX). Αθήνα: ΚΕΜΟ/Κριτική.
- Μηλιός, Γ. (1988). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Εξάντας.
- Παρσάνογλου, Δ. (2010). Όταν οι κοινωνικές επιστήμες αναπαράγουν ιδεολογικά σχήματα: το αβασάνιστο άλλοθι του “ξαφνιάσματος” της ελληνικής κοινωνίας από τη μετανάστευση. Στο Μ. Παύλου & Σκουλαρίκη, Α. (επιμ.), *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές* (σελ. XXXXX). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Papademetriou, D.G. (2003). 'Managing Migration for Everyone: the 21st century Challenge', διαθέσιμο στο διαδίκτυο στο http://www.opendemocracy.net/people-migrationeurope/article_1601.jsp. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Παύλου, Μ. (2004). Οι Μετανάστες “σαν κι εμάς”: όψεις της απόκρισης στο μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Στο Μ.Παύλου & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη* (σελ. 39-87). Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ.
- Παύλου, Μ., & Χριστόπουλος, Δ. (2004). Εισαγωγή των Επιμελητών. Στο Μ.Παύλου & Δ.

Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της Μετανάστευσης: Κοινωνική Συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*. Αθήνα: Κριτική/ΚΕΜΟ.

- Πετράκου, Η. (2001). Η κατασκευή της Μετανάστευσης στην Ελλάδα. Στο Αθ.Μαρβάκης, Δ.Παρσάνογλου, Μ. Παύλου (επιμ.). *Μετανάστες στην Ελλάδα* (σελ. 31-57), Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Πουλαντζάς/Ελληνικά Γράμματα. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο στο: <http://emmedia.pspa.uoa.gr/downloads/poulantzafoun.pdf>, Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Πετράκη, Γ. (2007). Η νέα εργατική τάξη. *Κριτική/Επιστήμη & Εκπαίδευση*, 5, 73-81.
- Phizacklea, A. (1997). *Sex, Marriage and Maids*. Paper on the IIER and Regional Network on Southern European Societies, Santorini: IIER/ESA.
- Rancière, J. (1989). *The Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth Century France*. Philadelphia: Temple University Press.
- Tonchev, P. (ed.) (2007). *Asian Migrants in Greece: Origin, Status and Prospects*. Athens: Institute of International Economic Relations, Department of Asian Studies. Διαθέσιμο στο: http://www.idec.gr/iier/new/asian_migrants_en.pdf. Ανασύρθηκε στις 25/5/2013.
- Triandafyllidou, A. and Maroufof, M. (2011). *GREECE- Report prepared for the SOPEMI Meeting*. Paris, 1-3 December 2010
- Τριανταφυλλίδου, Α. (2010). Διαστάσεις και χαρακτηριστικά της μετανάστευσης προς την Ελλάδα. Στο Α.Τριανταφυλλίδου & Θ. Μαρούκης (επιμ.), *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα* (σελ. 57-97). Αθήνα: Κριτική.
- Τσουκαλάς, Κ. (1991). *Είδωλα Πολιτισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Walther, A. (2006). Regimes of youth transitions. Choice, flexibility and security in young people's experiences across different European contexts. *Young*, 14 (2), 119-139.
- Χαλιάπα Α. (2009). Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: η προβληματική της δεύτερης γενιάς. Διδακτορική Διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας, Αθήνα.
- Χριστόπουλος, Δ. (2001). Το τέλος της εθνικής ομοιογένειας: Παραδοσιακές και νέες μορφές ετερογένειας στην Ελλάδα. Στο Μαρβάκης, Α., Παρσάνογλου, Δ. & Παύλου, Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα/Ίνστιτούτο Ν. Πουλαντζάς.
- Χρυσάκης, Μ., Μπαλούρδος, Δ. & Τραμουντάνης, Α. (2012). Συμμετοχή των μεταναστών δεύτερης γενιάς στο εκπαιδευτικό σύστημα και ένταξη στην αγορά εργασίας. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, Έ.Φρονίμου (επιμ.), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2012 (σελ XXXX)*, Αθήνα: ΕΚΚΕ

ⁱ Σύμφωνα με Δελτίο Τύπου της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, το ποσοστό ανεργίας τον Ιανουάριο του 2013 ανήλθε σε 27,2%, έναντι 21,5% τον Ιανουάριο του 2012 και 25,7% το Δεκέμβριο του 2012. Το σύνολο των απασχολουμένων κατά τον Ιανουάριο του 2013 εκτιμάται ότι ανήλθε σε 3.617.771 άτομα. Οι άνεργοι ανήλθαν σε 1.348.742 άτομα, ενώ ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός ανήλθε σε 3.346.423 άτομα.

ⁱⁱ Σύμφωνα με συνέντευξη τύπου των εκπροσώπων της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Συλλόγων Εργαζομένων ΙΚΑ-ΕΤΑΜ (ΠΟΣΕ-ΙΚΑ), το 40,5% των εργαζομένων είναι ανασφάλιστοι, ενώ το 52% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα απασχολούν ανασφάλιστο ή αδήλωτο προσωπικό, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε ο διευθυντής της Ειδικής Υπηρεσίας Ελέγχου και Ασφάλισης του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, (ΕΥΠΕΑ ΙΚΑ-ΕΤΑΜ) Μάρκος Τούντας, μετά από ελέγχους της ΕΥΠΕΑ. Μόνο τον Μάρτιο 2013, από τις 1.891 επιχειρήσεις που ελέγχθηκαν, οι 979 απασχολούσαν ανασφάλιστους εργαζόμενους και από τους 7.959 εργαζόμενους που απασχολούνταν στις επιχειρήσεις αυτές οι 2.295 ήταν ανασφάλιστοι. Άρθρο από το Αθηναϊκό – Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων: <http://www.mpa.gr/articleview.php?id=32759>. Ανασύρθηκε στις 4/5/2013.

ⁱⁱⁱ Σύμφωνα με την ανακοίνωση της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της 28/12/2012, Συνήθης διαμονή ενός ατόμου θεωρείται ο τόπος που έχει ζήσει συνεχώς για περίοδο τουλάχιστον 12 μηνών πριν την ημερομηνία αναφοράς της Απογραφής, ή ο τόπος στον οποίο εγκαταστάθηκε κατά το διάστημα των τελευταίων 12 μηνών πριν την ημερομηνία αναφοράς της Απογραφής με την πρόθεση να παραμείνει εκεί για τουλάχιστον 1 χρόνο. Η καταγραφή του Μόνιμου Πληθυσμού έγινε με βάση τις απαντήσεις των απογραφομένων σχετικά με τον τόπο συνήθους διαμονής τους.

^{iv} Ενδεικτικά, σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής που παραθέτει ο Μαρούκης (2012), το Α' Τρίμηνο του 2010 το ποσοστό ανεργίας των Αλλοδαπών ήταν 14,5%, ενώ το Μέσο Γενικό Ποσοστό ήταν 11,4%, και το Α' Τρίμηνο του 2011 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 19,8% και 15,9%.

^v Η ελληνική νομοθεσία προβλέπει ειδικές ρυθμίσεις για την είσοδο και διαμονή στην Ελλάδα των ομογενών. Οι έλληνες ομογενείς αλβανικής υπηκοότητας (από τη Β. Ήπειρο) λαμβάνουν από την Ελληνική Αστυνομία το Ειδικό Δελτίο Ταυτότητας Ομογενούς (ΕΔΤΟ), ενώ δεν συμπεριλαμβάνονται στις στατιστικές ως αλλοδαποί, αν και είναι αλλοδαποί ως προς την ιθαγένειά τους.

^{vi} Μια κοινή Υπουργική απόφαση (Υπ. Εθ. Άμυνας και Υπ. Εσωτερικών) το 1990 επέτρεψε στους μετανάστες που ισχυρίζονται ότι έχουν Ελληνική καταγωγή να παραμείνουν στην Ελλάδα χωρίς έγγραφη τεκμηρίωση. Ο Νόμος 2130 του 1993 καθόρισε την έννοια των «επαναπατριζόμενων Ελλήνων» και θέσπισε μια ταχεία διαδικασία για την παροχή Ελληνικής Υπηκοότητας στους αιτούντες. Αυτός ο νόμος συμπληρώθηκε από το Νόμο 2790 του 2000 και από την Υπουργική Απόφαση 4864/8/8γ/2000 που καθόρισε ειδικά προνόμια, δομές υποστήριξης και μια νέα ξεχωριστή διαδικασία για την ταχεία παροχή Ελληνικής Υπηκοότητας στους Έλληνες από την πρώην Σοβιετική Ένωση (Baldwin-Edwards et al., 2004).

^{vii} άτομα που δεν ανήκουν σε χώρες της Ε.Ε. ή της Ε.Ζ.Ε.Σ ή έχουν την ιδιότητα του ομογενή

^{viii} Πανελλαδική Έρευνα Πεδίου που διεξήγαγαν τα ΕΚΚΕ, ΕΕΤΑΑ, Πανεπιστήμιο Πατρών & ΕΑΠ. Αντικείμενό της η καταγραφή της κατάστασης, των αναγκών και των προβλημάτων της β' γενιάς, με έμφαση στην εκπαίδευση & την εργασία [N=786 (51% άνδρες 49% γυναίκες)]

^{ix} Πρώτη έκδοση στα Γερμανικά το 1872, στο παράθεμα χρησιμοποιείται η Ελληνική απόδοση από τη Σύγχρονη Εποχή του 1994. Ενδιαφέρον είναι ότι χρησιμοποιούνται και η ίδια ορολογία με τη σημερινή: *unsicherer* στα γερμανικά, *επισφαλής* στα ελληνικά. Ελεύθερα προσβάσιμο online στο: <http://marxists.org/ellinika/archive/marx/works/1848/com-man/bourprol.htm>.